

SH.G'.SHOMURODOVA, U.SH.UKTAMOV

TUPROQLAR GEOGRAFIYASI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TALIM VAZIRLIGI

CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

SH.G'.SHOMURODOVA, U.SH.UKTAMOV

TUPROQLAR GEOGRAFIYASI

O'quv qo'llanma

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIV VA O'RTA
MAXSUS TALIM VAZIRLIGI CHIRCHIQ DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI

«BOOK TRADE 2022»
TOSHKENT – 2022

UO•K: 631.4(075)

KBK: 40.3ya7

Shomurodova Sh.G., Uktamov U.Sh. // Tuproqlar geografiyasi.
(O'quv qo'llanma). – T.: "BOOK TRADE 2022" nashriyoti, 2022.
– 124 bet.

Ushbu o'quv qo'llanma tuproqlarni geografik tarqalishi va ularning qonuniyatlari, tuproqlar hosil bo'lishida iqlim, gidrologik va biologik omillarning o'rni, tuproqlarning tashqi, turlari haqida keng yoritilgan. Shuningdek, tuproqlarning fizik xossalari va tuproqning tuzilmalari haqida batafsil bayon qilingan.

Ushbu o'quv qo'llanma geografiya yo'nalishining bakalavrlari, magistrantlari va katta ilmiy xodimlari hamda o'qituvchilari uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

R.A.Ibragimova – Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti "Tabiiy geografiya" kafedrasi dotsenti, g.f.n.

Taqrizchilar:

X.T.Tursunov – Chirchiq davlat pedagogika universiteti "Geografiya" kafedrasi dotsenti, g.f.n.

Sh.M.Sharipov – Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti "Tabiiy geografiya" kafedrasi dotsenti, g.f.n.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2022-yil 19 iyulidagi 233-sonli buyrug'iga asosan o'quv qo'llanma sifatida nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-8774-8-1

KIRISH

Yer - xalq boyligi, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishning bosh vositasi. Tuproqni unumdorligini va ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish ko'p jihatdan unga ehtiyohtorlik va tejankorlik bilan munosabatda bo'lishga, uni yaxshilashga qaratilgan tadbirlar majmuasiga bog'liq. Shu bois 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harkatlar strategiyasida „ekin maydonlarini yanada optimallashtirish, ... sug'oriladigan yerlarning me'iorativ holatini yanada yaxshilash, ...“ masalalariga alohida e'tibor qaratilganligi bejiz emas.

Demak, O'zbekiston Respublikasida yer - tuproq resurslari mavjud hamma sohalarining tayanchi, asosiy ishlab chiqarish vositasidir. Shuningdek, mamlakatimiz iqtisodiyotining agrar sektorining rivojlanishi shunga bog'liqligi, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining asosiy vositasi Yer - tuproq qoplamini Yer biogeotamining barqarorligi va uning ekologik holatini saqlab turishda ham katta rol o'ynaydi.

Tuproqlar geografiyasi - qonun va tamoyillarini, tuproq qoplamining zonal va regional xususiyatlarini bilish yer resurslaridan oqilona foydalanish, tuproq unumdorligini muhofaza qilish va yaxshilash uchun zarurdir.

Tuproq geografiyasi fanini o'rganishdan maqsad ta'lim sharoitlari va jarayonlari, tarkibi, xususiyatlari va turli xil tuproqlardan foydalanish to'g'risida chuqur va har tomonlama bilimga ega bo'lishdir.

Uzluksiz ta'lim tizimi uchun o'quv adabiyotlarining yangi avlodini yaratish konsepsiyasi talablaridan kelib chiqib, mazkur ish orqali muammoning yechimini qisman bo'lsa-da, bartaraf etishga o'z hissamizni qo'shishga harakat qildik. Shu bois o'quv qo'llanmada tuproqlarning paydo bo'lishi, tuzilishi, tarkibi va boshqa xossalarni o'rganish bilan birga ko'proq unga geografik nuqtayi nazardan qaralib, tuproqlarning geografik tarqalish qonuniyatlari hamda tuproqning tabiat komponenti sifatidagi boshqa komponentlar bilan o'zaro aloqalari, qolaversa, geografik qobiq yoki biosferadagi o'rni va ahamiyatiga ko'proq urg'u berildi.

Geografiya ta'limi tuproqlar geografiyasi bilan chambarchas bog'liq. Har qanday geografik dalillar va hodisalar turli xil o'qitish usullari yordamida tushuntiriladi va o'qitiladi.

Har bir geograf tabiiy fanlarni yuqori darajada bilishi shart. Tuproqlar geografiyasini bilish yer resurslarini o'rganish va ulardan oqilona foydalanish uchun asos bo'ladi. Ushbu kurs talabalarga olingan bilimlarni amaliyotda qo'llashga o'rgatadi va geograf bakalavrlar uchun asosiy o'quv kurslaridan biri hisoblanadi.

Maxsus kurs tuproqshunoslik fanining eng nazariy va amaliy ahamiyatga molik bo'limlaridan hisoblanadi. Tuproqlar geografiyasi boshqa geografiya fanlari bilan o'zaro aloqador. Talabalarining tabiiy geografik tadqiqotlarni didaktik va zamonaviy texnik vositalar asosida ilmiy izlanishlar olib borishiga alohida e'tibor beriladi.

Shundan kelib chiqib, o'quv qo'llanmada tuproqlar geografiyasining nazariy asoslari (fan tarixi, tuproqlarning paydo bo'lishi, xossalari va b.), tuproqlarning Yer shari, xususan, O'zbekiston bo'yicha tarqalish qonuniyatlari hamda geografiyasi, ulardan foydalanishning hozirgi holati va tuproqlarni muhofaza qilish masalalarini yoritishga harakat qilindi.

1-MAVZU: FANNING TADQIQOT OBYEKTI, MAQSADI VA VAZIFALARI, TADQIQOT USULLARI

Reja:

1. Tuproq va tuproqlar geografiyasi to'g'risida tushuncha
2. Fanning tadqiqot obyekti, maqsadi va vazifalari
3. „Tuproqlar geografiyasi“ning boshqa fanlar bilan o'zaro aloqadorligi va tadqiqot usullari

Tuyanch atamalar: *Tuproq, relief, tuproq unumdorligi, tuproqshunoslik, tuproqlar geografiyasi, ekotizmlar, tuproq eroziyasi, paleotuproqshunoslik, paleogeografiya.*

Tuproq deganda, yer yuzasining eng ustki g'ovak holdagi umum-dorlik xususiyatiga ega bo'lgan qatlami tushuniladi.

XIX asrning oxiriga kelib tuproqning paydo bo'lishiga ta'sir etuvchi omillar va jarayonlar haqidagi ilmiy nazariya hamda uning geografik tarqalish qonuniyatiga asos solgan rus olimi Vasily Vasilyevich Dokuchayev: „*Tuproq* deganda suv, havo hamda turli tirik va o'tlik organizmlarning birgalikdagi ta'sirida tabiiy o'zgargan tog' jinslari (qanday bo'lishidan qat'i nazar)ning „yuza“ yoki tashqi qoplarni tushuniladi“, deb ta'rif bergan. Demak, ko'rinib turibdiki, tuproq mustaqil tabiiy jism bo'lib, o'ziga xos tabiiy omillar, tirik organizmlarning o'zaro ta'siri oqibatida turli tog' jinslaridan paydo bo'ladi. V.V.Dokuchayev ta'kidlaganidek: „Har qanday *tuproq* joyning tog'-ona jinslari, iqlim, o'simlik va relyefning o'zaro faoliyat yig'indisi mahsulidir“.

1881 yilga kelib V.V.Dokuchayev tuproq to'g'risidagi fikrlarini yanada oydinlashtirdi. Jumladan, tuproqni mineral-organik hosila ekanligi, bu jism ham o'zining kelib chiqishiga, boshqa organizmlar kabi o'zining tuzilishiga, me'yordagi qalinlik va holatga ega ekanligini aniqladi.

Tuproqning asosiy xossasi uning unumdorligidir. U aynan shu xususiyati bilan boshqa tog' jinslaridan farq qiladi. Bejizga tuproqshunos – agronom olim V.R.Vilyams: „o'simlik hosilini yetishtirishga qodir bo'lgan. Yer shari quruqligining ustki qatlamini tuproq“ deb atamagan.

Tuproq unumdorligi, bu tuproqning o'simliklarni suv, ozuq mod-

dalar, issiqlik va boshqa zarur hayot sharoitlari bilan ta'min etish qobiliyatidir.

Tuproqshunoslik – tuproq to'g'risidagi fan bo'lib, biologik va qishloq xo'jalik fanlari toifasiga kiradi; bu fan tuproqlarning paydo bo'lishi (genezisi), tuzilishi, tarkibi, rivojlanishi, geografik tarqalishi va xossalari, tashqi muhit bilan o'zaro aloqalari, eng muhim qishloq xo'jaligi va iqtisodiyotda tuproqdan oqilona foydalanish yo'llari hamda foydalanish sharoitida tuproq qoplamining o'zgarishiga taalluqli masalalarni o'rganadi.

Tuproqlar geografiyasi tuproqshunoslikning eng muhim bo'limi hisoblanada, u tuproqshunoslik bilan geografiyaning tutashuvida vujudga kelgan bo'lib, tuproqqa oid mavjud xossalarning aksariyatini tabiiy sharoit bilan bog'langan holda, tuproqni tabiatning o'ziga xos muhim komponenti sifatida talqin etadi, tuproq muhofazasiga geografik yondoshadi. Ummuman tuproqlar geografiyasi – tuproqlarni Yer sharida tarqalish qonuniyatlarini to'g'risidagi fandi.

Fanning tadqiqot obyekti, maqsadi va vazifalari. Tuproqshunoslikda Dokuchayevning genetik tamoyillariga asoslangan tuproq-geografik tadqiqotlar Rossiya va Sobiq ittifoq hududlarida keng quloch yoza boshladi, natijada tuproq geografiyasi alohida tabiiy – ilmiy fan darajasiga erishdi. Birinchi tuproq geografiyasi kafedrasi XX asrning 20-yillarida S.S.Neustruyev boshchiligidagi Leningrad (Sankt-Peterburg) davlat universitetida tashkil etildi, olim tomonidan „Tuproqlar geografiyasi elementlari“ nomli birinchi darslik yaratildi (1930-1931). 1939 yilda Moskva universitetining geologiya-tuproqshunoslik fakultetida, 1946 yilda Voronej universitetida ham „Tuproqlar geografiyasi“ kafedralari tashkil etildi. Ushbu kafedralarning tashkil etilishi bilan tuproqshunoslar va geograflar uchun muntazam darsliklar chop etila boshlandi.

Demak, ko'rinish turibdiki „Tuproqlar geografiyasi“ tabiiy-ilmiy fan sifatida paydo bo'lganiga bir asr bo'libdi. Fan – bu tartibga va tizimga keltirilgan bilimlar majmuasi bo'lsa, har qanday bilimlar ikki tarkibiy qismlardan iborat bo'ladi.

Tuproqlar geografiyasi fanining *tadqiqot obyekti* – bu tuproq qoplamini, aniqrog'i tuproqlarning tarqalishi va ularning sabablaridir.

Fan nuqtai nazaridan uning *maqsadi* tuproqlarning geografik va ekologik jihatlari chuqur bilish hamda tuproqlarning geografik tarqalish qonuniyatlarining mohiyatini anglashdir. Ushbu fanning

o'qitilishidan ko'zda tutilgan maqsad esa tuproqlarning hosil bo'lish omillarini va sharoitlarini, tuproqning tabiat komponenti sifatida boshqa komponentlar bilan o'zaro aloqadagi o'rni va ahamiyatini hamda o'ziga xos xossalari to'g'risidagi bilimlarni berishdir.

Tuproqlar geografiyasining asosiy *vazifasi* tuproq qoplamining zonal-regional hamda landshaft-ekologik xususiyatlaridan kelib chiqib undan oqilona foydalanish va muhofaza qilishning ilmiy asoslari hamda amaliy tavsiyalarini ishlab chiqish hisoblanadi.

Ushbu vazifalarni navbatma-navbat yechishda qishloq, o'rmon va yer resurslaridan foydalanuvchi boshqa xo'jaliklarni har xil masshtabdagi tuproq xaritalari va tuproq-geografik hamda ekologik rayonlashirish xaritalari bilan to'liq ta'minlash taqozo etiladi. Bunda tuproq xossalari bo'yicha ma'lumotlar, tuproq qoplamini muhofaza qilish va biologik mahsuldorlikning barqarorligini ta'minlovchi usullar o'z aksini topishi maqsadga muvofiqdir.

„Tuproqlar geografiyasi“ning boshqa fanlar bilan o'zaro aloqadorligi va tadqiqot usullari. Tuproqlar geografiyasi keng qamrovli tabiiy – ilmiy fan sifatida ko'plab boshqa fanlar bilan o'zaro aloqada rivojlanadi. Xususan, qaysiki ularning yutuqlari hamda tadqiqot usullaridan bevosita foydalanadigan fundamental fanlar (fizika, kimyo, matematika), tabiiy, qishloq xo'jalik, iqtisodiyot, shuningdek, biologik-geologik-geografik fanlar (geologiya, tabiiy geografiya, geobotanika, biologiya, mikrobiologiya va b.) shular jumlasidandir.

Tuproqlarning paydo bo'lishi, rivojlanishi, tarkibi, tuzilishi, xossalari va geografik tarqalishi kabi murakkab jarayonlarni o'rganishda tuproqlar geografiyasi qator tadqiqot usullari tizimiga tayanadi. Ulardan asosiy lari: qiyosiy – geografik, qiyosiy – analitik, kartografik, distansion usullar hisoblanadi.

Qiyosiy – geografik usul tuproqlarni o'rganishda albatta majmualari yondoshuvini taqozo etadi. A.A.Rode yozganidek, qiyosiy-geografik usul va uning birlanchi ko'rinishi tuproqshunoslikning rivojlanishida ulkan rol o'ynagan. Bu tuproq hosil bo'lishida V.V.Dokuchayev tomonidan aniqlangan eng kuchli iqlim omili ham aynan shu usulni qo'llashga tayanagan. Shu usul tufayli olim tuproqlarning asosiy guruhlarini ajratishga ham muvassar bo'lgan. Shu o'rinda ushbu usulning asoschisi bobomiz Zahiriddin Muhammad Bobur bo'lganliklarini ham eslatib o'tmoq lozim.